

82. Wytwórczość węgla kamiennego i surowca w Państwie Rosyjskim. *Przegląd Techniczny*. 1901 R. XXVI. T. XXXVIII. Nr. 28. S. 278.
83. Wytwórczość wyrobów gotowych żelaznych i stalowych w państwie Rosyjskim w tysiącach pudów. *Przegląd Górniczo-Hutniczy*. 1908. R. V. Nr 15. S. 436.
84. Ziółkowski J. Sosnowiec. Drogi i czynniki rozwoju miasta przemysłowego. Katowice: Śląsk, 1960. 386 s.

Рафал Виктор Ковальчик. Борьба за экономическое первенство в тяжелой промышленности между Югом Украины, Польшей (Царством Польским) и Уралом (до 1914 г.). В статье раскрывается экономическая политика Российской империи в тяжелой промышленности, направленная на формирование нового промышленного района на Юге Украины. Подчеркивается, что в первой половине XIX в. Россия была экономически отсталым государством. Протекционистская система не содействовала притоку западного капитала в виде прямых инвестиций. Поражение в Крымской войне вынудило российскую власть пересмотреть экономическую политику. Особое внимание обращалось на развитие железнодорожного транспорта.

Подчеркивается, что к началу 1870-х гг. Царство Польское было наиболее промышленно развитой частью Российской империи, но его тяжелая промышленность не имела надежной сырьевой базы. Открытие богатых залежей железной руды в Кривом Роге на Юге Украины изменило ситуацию. Российская власть сделала ставку на развитие тяжелой промышленности в этом регионе. В статье показывается, какие действия были предприняты правительством, направленные на превращение Юга Украины в новейший и наибольший центр тяжелой промышленности в Российской империи, вторым за объемом производства в континентальной Европе. Делается вывод, что борьбу за экономическое первенство в тяжелой промышленности в Российской империи выиграл Юг Украины, вытеснив на другие позиции Царство Польское и Урал.

Ключевые слова: Российская империя, Царство Польское, Юг Украины, Урал, тяжелая промышленность, металлургическая промышленность, угольная промышленность, западный инвестиционный капитал.

Rafal Viktor Kovalchuk. The Struggle for Economic Primacy in the Heavy Industry Between the South of Ukraine, Poland (the Kingdom of Poland) and the Urals (until 1914). The article deals with the economic policy of the Russian Empire in heavy industry aimed at the formation of a new industrial area in the South of Ukraine. The author emphasized that in the first half of the nineteenth century Russia was an economically backward state. The protection system did not contribute to the inflow of Western capital in the form of direct investment. The defeat in the Crimean War forced the Russian authorities to revise its economic policy. Emphasis was placed on the development of the railway transport.

The author emphasized that by the beginning of the 1870s the Poland Kingdom had become the most industrially developed part of the Russian Empire but its heavy industry did not have a reliable raw material base. The opening of rich deposits of iron ore in Kryvy Rih in the south of Ukraine changed the situation. The Russian authorities had relied on the development of heavy industry in the region. The article showed what measures the government had helped to transform the South of Ukraine into the newest and largest centre of heavy industry in the Russian Empire, the second largest in terms of production in continental Europe. Conclusion is that the struggle for economic primacy in heavy industry in the Russian Empire was won by the South of Ukraine replaced to the second position the Kingdom of Poland and the Urals.

Key words: Russian Empire, Kingdom of Poland, South of Ukraine, Urals, heavy industry, metallurgy industry, coal industry, western investment capital.

Стаття надійшла до редколегії
30.06.2018 р.

УДК: 94:[329.285(=411.16):323.27(470)]«1905/1907»

Олександр Безаров

Російська революція єврейських анархістів

Досліджено процеси розвитку єврейського анархістського руху в Російській імперії в роки Першої російської революції. Установлено, що єврейські анархісти відігравали помітну роль у революційних процесах 1905–1907 рр., зосереджували свою діяльність у містах і містечках «смуги постійної осілості євреїв», були активними учасниками єврейської самооборони впродовж «революційних» погромів. Лідери єврейського анархістського руху сподівалися на соціалістичний характер революційних змін у країні, але водночас виступали з ліворадикальних позицій, практикували тероризм та експропріації.

Ключові слова: євреї, анархізм, Перша російська революція, тероризм, погроми.

© Безаров О., 2018

Постановка наукової проблеми та її значення. Відомо, що причинами Першої російської революції були нерозв'язані суперечності в економічному, політичному, національному та соціокультурному розвитку пізньої імперської Росії, що загострилися на початку ХХ ст., особливо на тлі ганебної поразки країни у війні з Японією. Імперія Романових вимагала суттєвої реорганізації свого економічного розвитку, запровадження глибоких соціальних і політичних реформ, які за умови збереження самодержавства багатьом здавалися мало ймовірними. «Росія на початку ХХ ст., – як справедливо зазначали сучасні російські дослідники, – унаслідок високих темпів модернізаційних процесів в одних сферах економіки та їх незавершеності в інших перебувала в перехідному стані від традиційного до сучасного суспільства, що зумовлювало вкрай суперечливий характер її розвитку» [10, с. 72]. Отже, подолати гостру політичну кризу в Російській імперії без відповідних поступок із боку самодержавства на вимогу національних, соціалістичних і ліберальних рухів, що посилювалися в російському суспільстві, було вже неможливо. Революційні зміни ставали неминучими.

Становлення єврейського анархістського руху в Російській імперії на початку ХХ ст. за своїм змістом відображало загальні тенденції в розвитку російського революційного руху. Популярність ідей анархізму з-поміж певної частини російських євреїв можна пояснити їх загальною опозиційністю, що посилювалася внаслідок нерозв'язаного єврейського питання в Російській імперії. Із цього приводу сучасний український дослідник історії анархістського руху в Російській імперії В. А. Савченко зазначав, що у великих містах імперії з'явилося нове покоління євреїв, яким набридла синагога, котрі визначали «фронду» стосовно російської влади і які готові були взятися до зброї заради нових для себе соціалістичних і національних ідеалів [13, с. 29]. Очевидно, що посилення антисемітизму в країні й перманентність єврейських погромів додавали нових імпульсів у поширення ліворадикальних ідей у середовищі єврейської молоді.

Висвітлити місце та роль єврейських анархістів у революційних процесах 1905–1907 рр. у Російській імперії, визначити характер їхньої революційної діяльності є **завданням** нашого дослідження. Отже, об'єктом, що досліджується в статті, є революційні процеси 1905–1907 рр. у Російській імперії, а предметом – місце та роль єврейського анархістського руху в цих процесах.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Сучасна історіографія єврейського анархістського руху за часів Першої російської революції представлена, передусім, у загальних дослідженнях вітчизняних і зарубіжних істориків, які стосувалися вивчення процесів становлення та розвитку анархістського руху в Російській імперії [3; 6; 7; 11; 13; 15].

Зокрема, на думку українського дослідника політичного терору в Російській імперії В. М. Волковинського, «російські та українські анархісти, які у переважній більшості своїй були євреями, запозичили досвід своїх західноєвропейських колег...» [11, с. 98]. Не дивно, що головними центрами анархістського тероризму в Російській імперії були Одеса й Катеринослав, адже тероризм набув своєї популярності з-поміж євреїв – мешканців «смуги осілості», котрі, на думку автора, зовсім не цікавилися ідеями анархізму, «навіть до ладу російської не знали», але прагнули «вбити будь-яку людину, яка жила краще за них, мала якісь перспективи у житті» [11, с. 98]. В. А. Савченко у своєму фундаментальному дослідженні з історії анархізму в Одесі, також зазначав про вагому роль євреїв у діяльності російських анархістів, але справедливо застерігав із приводу упереджених поглядів на історію анархістського руху в Російській імперії як на «єврейську змову» проти самодержавства та російського народу [13, с. 304]. «Хоча євреї становили до половини одеських анархістів, – підкреслював В. А. Савченко, – можна простежити певну тенденцію до скорочення єврейського компоненту в роки найвищого підйому анархізму в 1905–1907 роках» [13, с. 305]. З іншого боку, дослідник зауважував про «загальну тенденцію для анархістських груп 1904–1905 рр. – робити ставку на етнічних євреїв, як на основний опозиційний прошарок суспільства» [13, с. 70]. Останню думку підтримував ще один український історик анархістського руху в Російській імперії А. М. Лебеденко, котрий був переконаний у тому, що причиною захоплення російських євреїв ідеями анархістського руху було їх «національне та соціальне гноблення» [7, с. 70].

Отже, незважаючи на доволі ґрунтовні дослідження з історії анархістського руху в Російській імперії, у сучасній історіографії, як нам видається, місце та роль єврейських анархістів у процесах Першої російської революції висвітлені недостатньо. На нашу думку, це пов'язано з відсутністю об'єктивних статистичних даних стосовно національного складу «російських» анархістських груп, а єдиним, мабуть, історичним джерелом щодо цього можна вважати відповідні звіти органів жандармських управлінь Російської імперії. Натомість російський історик В. Д. Єрмаков із більшою впевненістю припускав, що типовий анархіст у Російській імперії на початку ХХ ст. насправді був єврейським

некваліфікованим робітником із незакінченою середньою освітою та нестійкими політичними поглядами [6, с. 99].

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Відомо, що епіцентром розвитку єврейського анархістського руху в Російській імперії впродовж Першої російської революції були губернії, що належали до «смуги постійної єврейської осілости в імперії». Власне в таких її містах, як Білосток, Житомир, Катеринослав, Кишинів, Одеса, напередодні революції створено перші в Російській імперії анархістські організації, загальна кількість учасників яких переважно або навіть виключно складалася з євреїв. Наприклад, напередодні революційних подій анархістські групи в Житомирі, на думку А. М. Лебеденко, були лише єврейськими [7, с. 70–71]. Тільки троє із 40 учасників групи анархістів-комуністів, яких заарештовано одеською поліцією в 1907 р., були не євреями [20, арк. 13–19]; кожен другий виявився євреєм із-поміж усіх 45 засуджених анархістів у 1907 р. Одеським військово-окружним судом до різних видів покарання [13, с. 232]. Із 16 страчених анархістів у січні 1906 р. у Варшаві 13 були євреями [5, с. 416]. Отже, навіть загальні статистичні відомості про національний склад анархістських організацій у Російській імперії в 1905–1907 рр. дають підставу, на нашу думку, стверджувати про розвиток власне єврейського анархістського руху в Російській імперії зі своїми лідерами та з певними особливостями своїх тактичних завдань.

Зокрема, тактика єврейських анархістських груп вирізнялася з-поміж інших революційних організацій тим, що, по-перше, їхня діяльність свідомо обмежувалася провінційними містами, адже, як відомо, столиці взагалі не приваблювали анархістів, оскільки вони заперечували боротьбу за владу, державу й партійність [13, с. 72]. По-друге, скупченість єврейської робітничої маси в містах і містечках смуги осілости сприяла більшій концентрації революційної активності єврейських анархістів. Щоправда, єврейські та російські соціал-демократи також активно діяли на «єврейській вулиці» російських міст, але їхній радикалізм у діях значно поступався анархістському. По-третє, зухвалість анархістського терору мала на меті залякати органи державної влади, спровокувати революційні виступи широких народних мас і, зрештою, дестабілізувати загальну політичну й соціальну ситуацію в країні. Натомість єдиної стратегії революційної боротьби єврейські анархісти не мали.

Єврейський анархістський рух у зазначений період умовно складався із декількох головних груп за критерієм місцевості походження більшості з їхніх учасників. Наприклад, можна виокремити «білостоцьку», «херсонську», «варшавську», «катеринославську» та «кишинівську» групи єврейських анархістів. Зокрема, «кишинівська» група на чолі з М. Г. Патлажаном була, мабуть, найпершою в Російській імперії чинною анархістською організацією, що вплинула на розвиток анархістського руху в Одесі на початку 1906 р. [13, с. 60]. Доволі помітною була група польсько-єврейських анархістів «Інтернаціонал» із Варшави на чолі з І. Блюменфельдом, діяльність якої була жорстоко придушена в січні 1906 р. за особистим наказом Варшавського генерал-губернатора Г. О. Скалона. Проте найбільш впливовими виявилися «білостоцька»¹ й «херсонська» групи, із-поміж визнаних лідерів яких у 1905–1907 рр. можна відзначити І. С. Гроссмана (Роштіна), О. Г. Таратуту, Б. І. Енгельсона, К. М. Ерделевського та Я. І. Кириловського (Д. І. Новомирського).

І. С. Гроссман походив із купецької родини єврейських колоністів, які оселились у містечку Новоукраїнка Єлизаветградського повіту Херсонської губернії. Разом зі своїм рідним братом А. С. Гроссманом, котрий вирізнявся характером самовідданого революціонера [18, арк. 418], І. С. Гроссман на початку ХХ ст. вступив до «Південноросійського союзу робітників» і закликав до масової партизанської війни проти буржуазії в спосіб експропріації «життєво необхідних продуктів для безробітних» [16, арк. 20]. Із метою вчинення державного заколоту, на думку І. С. Гроссмана, усі анархісти мали об'єднатися для захоплення поміщицьких земель, аби, зрештою, викликати заворушення поміж селян, залучити їх на бік анархістів [20, арк. 1]. Він організував в Одесі й Катеринославі групу єврейських анархістів «Чёрное знамя» та звернувся за допомогою до місцевих осередків Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП). Очевидно, що соціал-демократи відгукнулися на пропозицію анархістів про співпрацю, адже популярність «чорнознаменців» у південних губерніях смуги осілости зросла настільки, що це дало змогу І. С. Гроссману претендувати на статус одноосібного лідера єврейського анархістського руху в країні. Проте його конкурентом виступив не менш впливовий єврейський

¹ Власне група складалася з 12 постійних учасників, але мала доволі розгалужені осередки по всій території смуги осілости. Водночас Білосток, на думку І. С. Гроссмана (Роштіна), залишався важливим «організаційним центром анархістського руху» [4, с. 286–288].

анархіст, але в північно-західних губерніях Хаїм Лондонський (І. М. Гейцман), котрий дотримувався дещо іншої тактики боротьби, що містилася в програмі організації «Хлеб и воля». Аби уникнути небажаного розколу, вирішено на початку жовтня 1905 р. скликати у Вільно конференцію, на якій, зрештою, досягнуто певної згоди з приводу взаємин поміж «хлібовольцями» та «чорнознаменцями» [17, арк. 21]. Натомість І. С. Гроссман не був схильним до політичних компромісів, а отже, закликав анархістів із Білостоку приєднатися до його групи, аби підтримати його ідею про заснування «в одному із південноросійських міст власної комуни» [17, арк. 21]. Очевидно, що із цього задуму також нічого не вийшло, адже в січні 1906 р. І. С. Гроссман скликав іще одну конференцію, цього разу в Кишиневі, на яку з'їхалося до 60 анархістів-комуністів («безмотивників») з усієї смуги осілости [16, с. 347]. За її результатами ухвалено рішення про посилення терору, аби протидіяти процесам становлення «буржуазного парламентаризму» в революційній Росії, що, на думку «безмотивників», лише відволікало пролетаріат від революційної боротьби [2, с. 178]. Зрештою, у Києві його обрано делегатом на Міжнародний анархістський конгрес, який відбувся наприкінці серпня 1907 р. в Амстердамі й на який І. С. Гроссману натомість потрапити не довелося, адже 14 квітня 1907 р. відомого анархіста заарештували та заслали до Сибіру [19, арк. 47].

Помітним учасником єврейського анархістського руху за часів Першої російської революції слід визнати ще одного представника «херсонської» групи анархістів – О. Г. Таратуту, котрий розпочав свій революційний шлях на вулицях Києва в березні 1901 р., де виступив активістом у студентських заворушеннях і навіть устиг стати членом Катеринославської організації РСДРП², але з ідеями анархізму О. Г. Таратута, мабуть, познайомився в західноєвропейських країнах. На початку 1905 р. він повернувся до Російської імперії із небезпечним вантажем вибухівки. Проте в 1906 р. його заарештували й заслали до Сибіру, звідки йому незабаром удалося втекти до Києва, де цей невгамовний анархіст знову відновив свою революційну діяльність. Зокрема, він налагодив зв'язки з іншими групами анархістів, які діяли поза межами смуги осілости. Наприкінці 1906 р. О. Г. Таратута організував у Москві босездатний загін із місцевих анархістів «Бунтар», який узгоджував свою діяльність з однойменними групами в Одесі, Катеринославі, Мінську, Смоленську й у Петербурзі. Мабуть, група О. Г. Таратути була не єдиною та, вочевидь, не першою організацією анархістів у Москві, але саме їй, за повідомленнями жандармської агентури, удалося досягнути своєї ідейної та організаційної згуртованості. Завдяки енергійності й наполегливості її лідера, московські анархісти отримали потужний імпульс у розвитку своєї видавничої, пропагандистської й терористичної діяльності [19, арк. 58–59] аж до квітня 1907 р., тобто до того часу, коли популярність анархістського руху в Москві дещо занепала [17, арк. 33–34]. Незабаром визнаного лідера анархістського руху знову заарештовано, проте «на волі» палкою шанувальницею організаторського таланту засудженого 16 травня 1906 р. до каторги О. Г. Таратути виявилася його коханка та рідна сестра дружини іншого видатного єврейського анархіста К. М. Ерделевського, О. І. Таратута (Рувінська), котрій удалося наприкінці 1907 р. втекти до Женеви й уже звідти вона координувала діяльність тих анархістських груп, які ще залишилися у Російській імперії. Цікаво, що О. І. Таратута тоді була офіційною дружиною А. Р. Таратути (рідного дядька О. Г. Таратути), котрий відбував покарання на заслання за свою анархістську діяльність. О. І. Таратута також належала до «херсонської» групи єврейських анархістів і відзначалася зухвалістю в організації терактів, зокрема відомого вибуху в кафе Лібмана в Одесі в 1905 р., стала ініціаторкою низки пограбувань і політичних убивств у Катеринославі в 1908 р., але була заарештована та засуджена до 21 року каторги [19, арк. 60–61].

Відомо, що на посилення революційної активності єврейських анархістів у другій половині 1905 р., влада відреагувала жорстокими погромами єврейського населення в Білостоці, Києві та в Одесі в 1906–1907 рр. Зі свого боку, це примушувало значну частину єврейських революціонерів у смузі осілости перебудовувати свою тактику. Замість пропаганди революційних ідей, вони почали масово організовувати загони самооборони й готуватися до збройного протистояння з російським урядом. Як зазначав у своєму рапорті начальник Жандармського управління м. Житомир у листопаді 1905 р., місцеві євреї, котрі в очікуванні погромів були «доволі чемними», «знову почали нахабніти, гуртуватися в юрби та чіплятися до перехожих, військових, посадових осіб, ображати поліцейських і солдатів» [21, арк. 355]. На думку жандармського чиновника, подібна поведінка житомирських євреїв була здатна спровокувати новий погром, попередити який було вкрай складно [21, арк. 356].

² Як пригадував О. Г. Таратута, із-поміж перших його «вчителів соціалізму» виявився Л. Д. Троцький, котрий у 1897 р. у Миколаєві заснував Південноросійський робітничий союз, учасником якого, вочевидь, був і майбутній анархіст [14, с. 298].

Зазначимо, що подібні зауваження російських можновладців, яких драгували виступи ліворадикальної єврейської молоді, особливо в перший рік революційних подій, на нашу думку, не були позбавленні певного сенсу. Мабуть, що довести або заперечити факти прямої (чи навіть опосередкованої) участі органів місцевої (або вищої) царської адміністрації в провокуванні єврейських погромів у 1905 р. не просто (власне це не є предметом цього дослідження). Натомість резонансний погром у Білостоці 30 липня 1905 р., унаслідок якого загинуло кілька десятків мирних мешканців міста, виявився для російської адміністрації складним політичним випробуванням. Зокрема, місцеві чиновники звинуватили в організації антиєврейського насильства анархістів і затримали за підозрою у вчиненні «зухвалої провокації терористів» («революційних» погромів), небезпечного лідера женецької групи «Анархія», що тоді діяла в Білостоці, Б. І. Енгельсона, котрий не лише займався російськомовною агітацією в місті (адже більшість містечкового єврейства погано володіли російською), але й убив городового. Після його арешту та ліквідації однойменної друкарні група припинила своє існування [17, арк. 53]. Проте ризик повторення єврейських погромів у Білостоці був надзвичайно високим, а в Одесі й Києві він ставав особливо загрозливим, якщо врахувати політичне та економічне значення цих провідних імперських міст. Отже, єврейські анархісти взялися до зброї, аби не лише довести переваги безкласового та бездержавного суспільства в майбутній Росії, але й захистити мирних євреїв від погромників і можливих провокацій із боку влади³.

Яскравими представниками терористичного напрямку в єврейському анархістському русі за часів Першої російської революції були К. М. Ерделевський і Я. І. Кириловський.

Уродженець Єлизаветграду К. М. Ерделевський розпочав свій шлях революційного анархіста в Катеринославі, де в червні 1904 р. він виступив співзасновником «махаєвської» організації анархістів⁴, активним учасником руху «непримиренних» в Одесі, організатором єврейської самооборони та учасником теракту в кафе Лібмана [19, арк. 30].

К. М. Ерделевський був прихильником тактики економічного терору, а отже, пограбування з метою експропріації банків і магазинів звичною практикою «непримиренних», які діяли, крім Одеси, також у Бердичеві, Острозі, Вільно, Варшаві та Білостоці. Апогеем «безмотивного» терору К. М. Ерделевського стала діяльність очолюваної ним «Одеської робітничої групи анархістів», яка вчинила збройний опір погромникам євреїв в Одесі в жовтні 1905 р., а 17 грудня організувала потужний вибух в одеському кафе Лібмана. К. М. Ерделевський особисто підготував вибухівку для цього теракту й у такий спосіб помстився за кров, яку пролито єврейськими революціонерами, як тоді здавалося єврейським «безмотивникам», із вини «підступної» єврейської буржуазії. Натомість К. М. Ерделевському вдалося не лише уникнути суду за свою терористичну діяльність, але й опинитися в 1907 р. за кордоном⁵.

³ Слід зазначити, що за умови гострого громадянського протистояння в Російській імперії наприкінці 1905 р. з'ясувати провину кожного з його учасників у розпалюванні міжнаціональної ворожнечі, зокрема провокуванні єврейських погромів, не можливо, хоча, вочевидь, зрозуміло, що євреї вкотре опинилися в ролі заручників упродовж «революційних» погромів, які чинилися як із боку влади, так і з боку революційних груп. Натомість, на нашу думку, найбільше провокували єврейські погроми анархісти, бундівці та «ліві» сіоністи.

⁴ «Махаєвці» – прихильники вчення польського соціаліста Я. В. Махайського про «розумового робітника», згідно з яким класовим ворогом пролетаріату є не просто буржуазія, але інтелігенція, представники якої, на думку Махайського, «годуються» за її кошт, але грають із робітниками, аби встановити за їх допомогою власну диктатуру. Махайський уважав, що діяльність «пролетарських» партій є революційною облудою, яка відволікає робітничі маси від їхніх справжніх економічних інтересів. «Махаєвці» виступали за посилення страйкового руху та економічного терору. Першою в історії організацією «махаєвців», на переконання В. А. Савченко, був «Союз непримиренних», створений в Одесі восени 1903 р., але питання про приналежність «махаєвців» до анархістського руху, як нам видається, залишається відкритим.

⁵ Уперше К. М. Ерделевського заарештовано 7 серпня 1904 р. у Катеринославі та відправлено до Петербурга, проте незабаром його звільнили «за відсутності доказів». Заарештований удруге наприкінці 1905 р. в Одесі М. Ерделевський симулював божевілля, вочевидь, доволі переконливо, адже його знову відправили до столиці, але цього разу на «лікування» до психлікарні, звідки він утік аж до Женеви й очолив там місцеву групу анархістів «Бунтар». Наприкінці 1907 р. під псевдонімом «Густав-Олександр» на чолі «Летючого бойового загону анархістів» він намагався потрапити на територію Росії з метою вчинення терактів, але й цього разу доля виявилася прихильною до нього, адже в останній момент К. М. Ерделевський відмовився від поїздки, а увесь загін його бойовиків у березні наступного року було ліквідовано російською охранкою. Цікаво, що родич К. М. Ерделевського М. Я. Ерделевський восени 1905 р. організував в Одесі власну групу анархістів-комуністів.

Отже, важливим центром революційних подій для єврейських анархістів була Одеса, яка, за влучним висловом В. А. Савченко, перетворилася на «полігон анархістського терору» [13, с. 4]. Організація анархістського терору в Одесі пов'язувалась із діяльністю Я. І. Кириловського («Данило», «Новомирський»), котрий пригадував, що Одеса відіграла помітну роль в історії російського анархізму: «Це був один із небагатьох пунктів, де рух насправді став масовим. Одесу випереджали тільки Білосток і Катеринослав. По суті в усій іншій Росії анархізм ніде не відіграв видатної ролі, адже ніде він не опанував масами» [9, с. 246].

Я. І. Кириловський (Д. І. Новомирський) народився в Гайсині, закінчив Одеське комерційне училище й вступив до лав РСДРП, ідеали якої, вочевидь, не захопили уяви молодого єврейського радикала, котрий, до того ж, був змушений залишити Одесу й податися наприкінці 1905 р. до США, де він заснував групу однодумців «Новый мир» й у наступному році знову повернувся до Росії, але вже новоспеченим анархістом [9, с. 258]. Незабаром в Одесі виникла п'ятитисячна «Південноросійська група анархістів-синдикалістів», яка під проводом Я. І. Кириловського, І. Робінзона та Д. Левенбука, перетворилася на доволі ефективну терористичну організацію єврейських, українських і польських анархістів [9, с. 262]. Зокрема, одеські анархісти-синдикалісти вчинили зухвалий теракт у місцевому Товаристві пароплавства, у результаті якого вбито капітана одного з пароплавів і двох городових. Похорон убитого капітана судна, котрий, на горе для місцевих євреїв, виявився свідомим монархістом, перетворився на справжній погром студентів і євреїв у центрі Одеси, що його влаштували активісти «Союзу російського народу» [15, с. 125]. Узагалі, як пригадував Я. І. Кириловський, єврейські погроми були «відповіддю на Маніфест 17 жовтня», коли народ настільки захопився святом революції, що не помітив, як із вулиць міст щезла поліція та з'явилися загони «чорної сотні», які влаштували вбивства євреїв [9, с. 253]. Щоправда, відомий анархіст, мабуть, злукавив, адже загони єврейської самооборони, що тоді протидіяли «чорносотенцям», були непогано забезпечені вогнепальною зброєю, а власне анархістів, як зазначав Я. І. Кириловський, почасти ототожнювали із самими погромниками [9, с. 254]. Наприклад, після свого повернення із Лондона, де у вересні 1906 р. відбувся з'їзд російських анархістів-комуністів; Я. І. Кириловський за сприяння місцевих есерів 29 листопада 1906 р. учинив пограбування Одеського відділення Санкт-Петербурзького комерційного банку на суму в 60 тис. крб і наприкінці того ж року втік із награбованими грошми до Женеви [19, арк. 13]⁶.

У вересні 1907 р. Я. І. Кириловський укотре повернувся до Росії й знову в Одесі намагався відновити діяльність анархістських груп, що знешкоджені охранкою. Проте, як виявилось, це було не просто, адже суттєвою перешкодою на шляху до відновлення анархістського руху в Одесі постала гостра проблема криміналізації залишків «Південноросійської групи анархістів-синдикалістів», що заважала ідейно-політичному розвитку анархізму [17, арк. 28]. Мабуть, Я. І. Кириловському вдалося розв'язати це питання, передусім, завдяки своїм особистим якостям талановитого агітатора, котрий був переконаний у перемозі ідей анархо-синдикалізму. Зокрема, у своєму виступі перед студентами Одеського університету в листопаді 1906 р. він зазначав, що «головною причиною всіх соціальних негараздів людства, причиною економічного, політичного й духовного рабства міських і сільських пролетарів є класова будова суспільства, що пригнічує окрему особистість» [17, арк. 26], а відтак головним завданням анархо-синдикалізму є руйнація неправдивого суспільства та зведення, замість нього, «вільної робітничої асоціації», у якій «усе» належатиме «усім». Ідеальним політичним ладом, на думку Я. І. Кириловського, повинна була стати «Робітничка комуна» в системі «Світової федерації комун», що втілюватиме у своїй структурі комуністичного суспільства головний принцип анархізму – «немає ані Бога, ані пана, ані влади»; буржуазне суспільство можна знищити лише в спосіб революційного насильства (загальний страйк і збройне повстання). Отже, тактичними завданнями групи Кириловського були масові експропріації продуктів на користь страйкарів, безробітних, саботаж державних установ і тероризм [17, арк. 27]. На противагу тактиці «безмотивного» терору, якої дотримувалися прихильники ідей К. М. Ерделевського, однодумці Я. І. Кириловського вважали, що «революційна енергія має бути спрямована лише проти відвертих й активних ворогів робітничого класу» [17, арк. 28].

Очевидно, що «активними ворогами робітничого класу» для анархістів-синдикалістів були «яскраві» представники (експлуататори) «буржуазного суспільства», що, із погляду революціонерів, ось-ось мало

⁶ За словами Я. І. Кириловського, сума пограбованих у банку грошей була вдвічі меншою. До того ж усі банкноти були пронумеровані, а отже, скористатися ними в Росії було неможливо. Натомість у Москві награбовані гроші за півціни купили місцеві соціал-демократи, а решту анархісти продали в Амстердамі.

впасти. Натомість Я. І. Кириловський засудив теракт у кафе Лібмана як безглуздий вчинок «скажених лібералів» (анархістів-комуністів), котрі були, на його думку, «мстивими та ображеними людьми» [9, с. 257]. Зі свого боку, групі Кириловського, мабуть, удалося, принаймні частково, досягти своїх цілей із приводу дестабілізації ситуації в південноросійських губерніях, адже внаслідок численних експропріацій, учинених анархістами-синдикалістами, підприємці втратили не менше 120 тис. крб, а збитки пароплавних товариств склали близько 2 млн крб [15, с. 126]. Анархісти з групи Кириловського були активними учасниками революційних подій на панцирнику «Потьомкін» [9, с. 252], а в Катеринославі протягом 1907 р. ними вчинено ще близько 70 терактів [11, с. 100].

Із-поміж інших відомих активістів єврейського анархістського руху в 1905–1907 рр. у Російській імперії слід відзначити А. Ш. Лекаха («Абрам маленький»), Б. М. Толчис («Варя»), «Клеопатра»), Е. Л. Хаймовича, А. І. Шмідмана («Сашка»), К. І. Мекеля («Кальман»), Д. М. Юдкіну («Вера»), Р. Я. Гольдштейн, Л. Г. Соколовського [20, арк. 579–582], А. Єліна (Гелінкер) [1], М. Шпіндлера (М. Гроднер) [8] і Н. Н. Бахраха («Нотка») [5, с. 421]. Усі вони виконували різноманітні, але надзвичайно важливі функції посередників, пропагандистів, агітаторів, організаторів єврейського анархістського руху, виступали технічними виконавцями експропріацій, терактів, акцій протесту тощо. Наприклад, доволі небезпечною анархісткою, на думку жандармських чиновників, була учасниця «Південноросійської групи анархістів-комуністів» Б. М. Толчис, котра пропагувала ідеї анархізму в Одесі, Кишиневі, Батумі, Миколаєві, Луганську, Сімферополі; була ініціаторкою об'єднання всіх анархістських груп у Російській імперії та проведення Всеросійського з'їзду анархістів [20, арк. 579]. Ветераном анархістського руху був учасник групи Гершковича⁷ А. Ш. Леках, котрий організував засудженим до каторги анархістам їхні втечі, був співучасником теракту в кафе Лібмана [20, арк. 579]. Зухвалими терористами також виявилися А. І. Шмідман, котрий був організатором успішних, але кривавих експропріацій у Кишиневі й в Одесі [20, арк. 580], лідери «білостоцької» групи анархістів М. Шпіндлер, А. Єлін і Н. Н. Бахрах, котрі були справжніми героями єврейської самооборони впродовж єврейських погромів.

Отже, Перша російська революція для єврейських анархістів виявилась апофеозом їхньої діяльності. Ніколи більше у своїй історії вони не мали такої популярності як у 1905–1907 рр. Російська революція була випробуванням на міцність не лише самодержавної влади, але й практичною перевіркою політичної значущості ідей анархізму, провідниками яких у Російській імперії, передусім, були євреї. Звісно, що Російська революція 1905–1907 рр. за своїми цілями та характером не була «єврейською», а її активістами стали не лише євреї та анархісти, але з-поміж останніх частка євреїв була найбільшою. Єврейські анархісти сподівалися на соціалістичний характер революційних змін у країні, які б дали змогу, як їм тоді здавалося, розв'язати тугий вузол єврейського питання в Російській імперії, унеможливити антисемітизм і погроми, створити передумови для подолання бідності та соціальної нерівності поміж численного містечкового єврейства. «Власність і влада – ось наші вороги, із ними можлива одна розмова – розмова боротьби», – зазначав О. Г. Таратута в роки революції [12, с. 191]. Водночас анархісти прагнули до неможливого, адже сумнівались у доцільності самого факту існування держави, а отже, ставали в опозицію до інших соціалістичних груп і партій. Проте єврейські анархісти виявилися найбільшими радикалами з-поміж усіх російсько-єврейських революціонерів не тільки тому, що заперечували ефективність будь-яких політичних інститутів та організацій. Гостра криза національної ідентичності, як нам видається, штовхала їх до смертельної прірви героїчної самопожертви заради здобуття утопічних ідеалів анархістського комунізму або синдикалізму. Наприклад, неповнолітній єврейський анархіст, котрого засудили в Ризі до смертної кари, виявився типовим єврейським ізгоєм на російському ґрунті, – без батьків, без дитинства й без «матері-землі» [22].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Зрештою, ліворадикальний екстремізм єврейських анархістів відповідав загальній стратегії революційного руху в Російській імперії, що була спрямована на ліквідацію самодержавства в країні. Відповідно тактика дестабілізації соціальної та політичної системи Російської імперії була виправдана логікою революційної боротьби, а саме розхитати монархію Романових у будь-який спосіб. Міжнародні центри анархістського руху готували єврейських радикалів власне із такою мотивацією їхньої поведінки, яка була переконливою особливо тоді, коли в смузї осілої траплялися нові спалахи антиєврейського насильства, а в суспільно-політичному дискурсі Російської імперії знову запанували ідеї антисемітизму. Коло замикалося й тиск революційних груп на владу

⁷ Л. Л. Гершкович («Лазар», «Левка токар») був відомим лідером єврейських терористів, котрі в жовтні 1905 р. учинили в Одесі триденний збройний опір місцевим погромникам із численними жертвами з-поміж мирного населення.

зростав із новою силою. Натомість самодержавство в 1907 р. витримало першу навалу революційних хвиль, що сунули з розбурханої смуги єврейської осілости. Лише в останні роки свого правління Романови наважилися на скасування цього ганебного інституту єврейського безправ'я в Росії, але, як відомо, занадто пізно для порятунку власної країни.

Джерела та література

1. Арон Елин (Гелинкер) (Некролог). *Анархисты. Документы и материалы. 1883–1935 гг.*: в 2 тт. Т. 1. 1883–1916 гг. Москва: РОССПЭН, 1998. С. 191–196. № 85.
2. Генкин И. И. Среди преемников Бакунина. (Заметки по истории анархизма). *Красная летопись*. 1927. №1 (22). С. 170–205.
3. Гончарок М. «Век воли». Русский анархизм и евреи (XIX – XX вв.). Иерусалим: Мишмерет Шалом, 1996. URL: <http://www.makhno.ru/lit/book1.php>.
4. [Гроссман-Рощин И. С.]. Чернопредельцы и Безначальцы. *Михаилу Бакунину. 1876–1926: Очерки истории анархического движения в России*: сб. статей. Москва: Голос труда, 1926. С. 279–297.
5. Доклад Н. И. Рогдаева (Россия) на Международном анархическом конгрессе 1907 г. в Амстердаме. *Анархисты. Документы и материалы. 1883–1935 гг.*: в 2 тт. Т. 1. 1883–1916 гг. Москва: РОССПЭН, 1998. С. 404–428. №179.
6. Ермаков В. Д. Портрет российского анархиста начала века. *Социологические исследования*. 1992. № 3. С. 97–99.
7. Лебеденко А. М. История анархизма в Украине (кон. XIX – нач. XX вв.). Киев: Ин-т истории Украины НАНУ, 1995. 192 с.
8. М. Шпиндлер (Некролог). *Анархисты. Документы и материалы. 1883–1935 гг.*: в 2 тт. Т. 1. 1883–1916 гг. Москва: РОССПЭН, 1998. С. 334–335. №139.
9. Новомирский Д. И. Анархическое движение в Одессе. *Михаилу Бакунину. 1876 – 1926: Очерки истории анархического движения в России*: сб. статей. Москва: Голос труда, 1926. С. 246–278.
10. Первая революция в России: взгляд через столетие. Москва: Памятники исторической мысли, 2005. 602 с.
11. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX – XX ст.: іст. нариси. Київ: Наук. думка, 2002. 952 с.
12. Речь товарища Овсея Таратуга, произнесённая им в Виленской судебной палате 16 мая 1906 г. *Анархисты. Документы и материалы. 1883–1935 гг.*: в 2 тт. Т. 1. 1883–1916 гг. Москва: РОССПЭН, 1998. С. 189–191. №84.
13. Савченко В. А. Анархістський рух в Одесі (1903–1916 рр.). Одеса: Печатный двор, 2014. 306 с.
14. Таратуга А. Г. В России и за границей. 1903–1907. *Михаилу Бакунину. 1876–1926: Очерки истории анархического движения в России*: сб. статей. Москва: Голос труда, 1926. С. 298–306.
15. Ткаченко-Плахтій О. П. Анархо-синдикалісти та їх терористична діяльність на Півдні України в роки Першої російської революції. *Слов'янський вісник*: зб. наук. праць. Серія «Історичні та політичні науки». Рівне, 2014. Вип. 18. С. 121–126.
16. Ф. Зубарь (Некролог). *Анархисты. Документы и материалы. 1883–1935 гг.*: в 2 тт. Т. 1. 1883–1916 гг. Москва: РОССПЭН, 1998. С. 346–349. № 146.
17. Центральний державний історичний архів, м. Київ (далі – ЦДІАК України). Ф. 274. Оп. 1. Спр. 2440.
18. ЦДІАК України. Ф. 275. Оп. 1. Спр. 2753.
19. ЦДІАК України. Ф. 336. Оп. 1. Спр. 2774.
20. ЦДІАК України. Ф. 385. Оп. 1. Спр. 2115.
21. ЦДІАК України. Ф. 1335. Оп. 3. Спр. 5.
22. Что сказали перед смертью казнённые анархисты-коммунисты в Риге? *Анархисты. Документы и материалы. 1883–1935 гг.*: в 2 тт. Т. 1. 1883–1916 гг. Москва: РОССПЭН, 1998. С. 288–289. №111.

Александр Безаров. Русская революция еврейских анархистов. Исследуются процессы развития еврейского анархистского движения в Российской империи в годы Первой русской революции. Доказывается, что еврейские анархисты сыграли заметную роль в событиях революции 1905–1907 гг., которыми были охвачены города и местечки «черты постоянной оседлости евреев» в Российской империи, были активными участниками еврейской самообороны во время «революционных» погромов. Лидеры еврейского анархистского движения (А. Г. Таратуга, И. С. Гроссман, Б. И. Энгельсон, К. М. Эрделевский, Я. И. Кирилловский) надеялись на социалистический характер революционных изменений в стране, хотя и выступали с позиций леворадикального экстремизма, практиковали терроризм и экспроприации. Важными центрами развития движения в этот период оказались Бердичев, Варшава, Екатеринослав, Житомир, Киев и Одесса, в которых действовали группы «анархистов-коммунистов» и «анархистов-синдикалистов». Установлены их связи с международными центрами анархистского движения.

Ключевые слова: евреи, анархизм, Первая русская революция, терроризм, погромы.

Olexandr Bezarov. Russian Revolution of the Jewish Anarchists. The article examines the place and role of the Jewish anarchist movement in the Russian Empire during the First Russian Revolution. It is established that the Jewish anarchists played a prominent role in the revolutionary processes of 1905–1907 in the Russian Empire, concentrated their revolutionary activity in the cities and towns of the «strip of settling», were active participants in the Jewish self-defense during the pogroms. The leaders of the Jewish anarchist movement (A. G. Taratuta, I. S. Grossman, B. I. Engelson, K. M. Erdelevsky, Ya. I. Kirillovsky) hoped for the socialist nature of the revolutionary changes in the country, but on the other hand, they advocated left-radical positions, practiced terrorism and expropriation. Important centers for the development of the movement during this period were Berdichev, Warsaw, Yekaterinoslav, Zhytomir, Kiev, and Odessa, in which groups of «anarchist communists» and «anarchist syndicalists» operated. Their connections with international centers of the anarchist movement have been established.

Key words: Jews, anarchism, the First Russian revolution, terrorism, pogroms.

Стаття надійшла до редколегії
12.08.2018 р.

УДК 94(477.8)«1917/1918»

Володимир Баран

Всеросійська надзвичайна комісія: початок діяльності (грудень 1917 р. – липень 1918 р.)

У статті показано історичні передумови створення та особливості функціонування Всеросійської надзвичайної комісії, напрями каральної діяльності радянських органів державної безпеки в грудні 1917 – липні 1918 рр.

Ключові слова: Всеросійська надзвичайна комісія, органи державної безпеки, радянська тоталітарна система.

Постановка наукової проблеми. У статті порушено проблеми створення й каральної діяльності Всеросійської надзвичайної комісії, яка служила знаряддям придушення політичної опозиції та жорсткого контролю влади над суспільством.

Мета статті – на базі опублікованих матеріалів розкрити історичні передумови виникнення Всеросійської надзвичайної комісії й проаналізувати характерні риси та особливості її діяльності в початковий період становлення радянської тоталітарної системи.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Восени 1917 р. більшовицька партія здійснила збройне повстання в Петрограді, скинувши Тимчасовий уряд і проголосивши встановлення радянської влади в Росії. Уже перші кроки нового режиму були спрямовані на докорінну перебудову суспільства, на цілковите руйнування панівних політичних, економічних і духовних відносин. Не дивно, що така вкрай радикальна й при цьому безкомпромісна позиція РСДРП(б) викликала обурення не лише більшості політичних партій і громадських організацій країни, але й значне невдоволення та зростаючу протидію широких верств населення.

У ніч на 26 жовтня 1917 р. депутати Петроградської міської думи спільно зі штабом Петроградського військового округу, керівництвом «революційної демократії» (праві есери, меншовики, народні соціалісти) і Партії народної свободи (кадети), а також за участю багатьох інших демократичних організацій створили Комітет порятунку батьківщини й революції (його очолив правий есер А. Гоц). Члени цього політичного органу заявляли, що більшовики – це «безвідповідальні демагоги», які узурпували владу та, замість диктатури пролетаріату, запроваджували в Росії «диктатуру проти пролетаріату». Меншовик М. Скобелев твердив: «Контрреволюція проходить не тільки в праві двері, але й в надто ліві».

Комітет ухвалив відозву, у якій зазначалося: «Громадянська війна, розпочата більшовиками, загрожує втягнути країну в небачені страхіття анархії та контрреволюції й зірвати Установчі збори, які повинні зміцнити республіканський лад і назавжди закріпити за народом землю». Комітет порятунку батьківщини й революції, говорилося у відозві до громадян Росії, прагнув «зберегти спадкоємність державної влади» і «взяв на себе ініціативу відновлення Тимчасового уряду», що «доведе країну до